

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ АСАРЛАРИ ЮЗАСИДАН ХОРИЖ ОЛИМЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛЛАРИ

Баходир Нурметович КАРИМОВ

филология фанлари доктори, профессор
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек
тили ва адабиёти университети
Тошкент, Ўзбекистон

Аннотация

Мақолада биринчи ўзбек романчилик мактабининг асосчиси Абдулла Қодирий асарлари юзасидан хориж олимларининг илмий таҳлили баён этилган ва ўзбек адабиётшунослари қарашлари билан қиёсий таққосланган.

Таянч сўзлар: Абдулла Қодирий, қодирийшунослик, дунё олимлари, қиёсий-маърифий таҳлиллар, хорижлик ўзбекшунослар.

АНАЛИЗ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АБДУЛЛЫ КАДЫРИ ЗАРУБЕЖНЫМИ УЧЕНЫМИ

Баходир Нурметович КАРИМОВ

доктор филологических наук, профессор
Ташкентский государственный университет
узбекского языка и литературы имени Алишера Навои
Ташкент, Узбекистан

Аннотация

В статье приводится научный анализ произведений основоположника узбекской школы романа Абдуллы Кадыри, сделанный зарубежными учеными, который сопоставляется с взглядами узбекских ученых-литературоведов.

Ключевые слова: Абдулла Кадыри, изучение творчества Кадыри, мировые ученые, сопоставительно-просветительские взгляды, зарубежные узбековеды.

Абдулла Қодирий асарларига дунё олимлари эътибори, қиёсий ўрганишлари ўзбек адабиёти намуналарининг жаҳон миқёсига чиқаётганидан дарак беради. Ўтган XX асрда узок ва яқин хорижда қайсидир маънода қодирийшунослик шаклланди. Улардаги талқинлар ўзбек олимлари фикрларига

якин туради – баъзилари маълумот характерида бўлса, айримларида ўзига хос индивидуал ёндашувлар ҳам кузатилади.

Германияда Рудольф Радлер муҳаррирлиги остида нашр этиб келинган кўп томлик «Kindlers Neues Literatur Lexikon»нинг 1990 йилда босилган 9-жилдида «Abdulla Kadyri. Otgan kunlar» деган икки бетлик мақола бор. Таъкидлаш жоизки, ғарб олимлари, умуман, хорижлик ўзбекшуносларнинг 90-йилларда ёзган илмий ишлари 60-70-йиллардагига нисбатан чуқурроқ. Уларда мафкуравий-сиёсий талқинларга қараганда қиёсий-маърифий таҳлиллар кўпроқ кўзга ташланади. Шу эътибордан ўзбек адабиётшуносларига яхши таниш олмониялик олима, Гумбольд университети профессори Ингеборг Балдауфнинг «Auf der Suche nach der Wahrheit», яъни «Ҳақиқат ахтариб» деган мақоласини эслаб ўтиш мумкин. Мақола Бамбергдаги «Otto Friedrich Universitat»ида 1990 йили ўтказилган шарқшунос олимлар анжуманидаги маъруза матнидир. Уни ўзбек тилига Йўлдош Парда таржима этди ва мақола «Миллий тикланиш» газетасининг 1998 йил 20-27 октябрь сонларида қисқартириб нашр қилинди.

Олима бунда муайян бир фалсафий тушунча – ҳақиқатнинг эврилишларини, ҳар даврда ҳақиқат турли моҳият ташиганини, шунга кўра ҳар замоннинг ўз ҳақиқатлари бўлишини бир қатор ўзбекча матнлар устида тадқиқ этади. «Ҳақиқат» тушунчаси «жадидчилик, инқилобчилик, миллатчилик ва ғайридинчилик руҳидаги матнларда» турлича акс эттирилади. И.Балдауф фикрини Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулҳамид Чўлпон, Шокир Сулаймон ва Абдулла Қодирий сингари сиймолар ижодидан олинган кўчирмалар билан исбот этади.

И.Балдауф Абдулла Қодирий ижодига ҳам «ҳақиқат» нуқтаи назаридан ёндашади. Адибнинг «Ҳақиқат очик сўзлашдадир» деган жумласидан, унинг бошига келган, асарларига тамғаланган ноҳақликлардан ҳам яхши хабардор. Абдулла Қодирийнинг колхоз ҳаётидан олиб ёзилган «Шубҳа» ҳикоясига бизнинг адабиётшунослар кам диққат қилган. Олима эса «Шубҳа»да иккита шубҳани кўради. Биринчиси, ҳикоядаги характер табиатида кўринган шубҳа. Иккинчиси эса «метафорага, бадий, ижодий мусаффоликка ёки бошқача қилиб

айтганда, социалистик реализм методининг асослилигига, қонунийлигига билдирилган». Бундай қарашларни нозик талқин ўрнида ҳам қабул қилиш мумкин. Шунингдек, мақолада «Обид кетмон» асари муносабати билан, айнан, «ҳақиқат» сўзи ишлатилгани учун профессор Умарали Норматовнинг «Обид кетмон» ҳақиқати» [4] мақоласига муносабат билдиради. Профессор И.Балдауф ўзбек адабиётини, хусусан, Абдулла Қодирий ижодини ўзича тушунади, ўзича тушунтиради. Баъзида ўзбек адабиётшунослари эътиборсиз қолдирган нуқталарга эътибор беради. Буни қадрлаш керак, албатта.

Германияда Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодини ўрганган олималардан яна бири Зигрид Клайнмихелдир. Бу олимани ўзбек адабиётшунослари яхши танийди. З.Клайнмихел ўзининг 1993 йили нашрдан чиққан 279 бетлик «Шарқона ёзиш анъанасининг ривожланиши. 1910-1934 йиллар ўзбек драмаси ва насрий асарлар тадқиқи» деб номланган китобининг махсус бир бўлимини (201-263-бетлар) Абдулла Қодирий романларига бағишлайди. «Туркистон ҳаётидан Абдулла Қодирийнинг икки романи» дея аталган мазкур бўлим: «XX асрда ёзилган ҳеч бир ўзбек китоби ҳақида Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» (Ўзбеклар ҳаётидан тарихий роман) романи хусусидаги каби кўплаб мақола, хотира, латифа ва афсоналар тарқалган эмас», [6] деган жумла билан бошланади. Сўнг Абдулла Қодирийнинг обрў-эътибори, ўзбекча манбаларга таяниб, «Ўткан кунлар»нинг ёзилиш тарихи, китобнинг халқ орасида жуда севиб ўқилгани каби масалаларга тўхталади. Олима китобини олмон тилли шарқшуносларга мўлжаллаб ёзгани боис, Абдулла Қодирийнинг кимлигига, аниқроғи, таржимаи ҳолига доир саналарга бирма-бир мурожаат этади. «Ўткан кунлар»га бағишланган Сотти Ҳусайн ва Ойбекнинг асарлари ҳам олима назаридан четда қолмайди; ҳар икки текширувчининг асосий адабий-илмий концепцияси социалистик элементлар билан боғлиқ бўлганини таъкидлайди.

Олима Абдулла Қодирий романларидаги образларни ижобий ва салбийга ажратиш беихтиёр содир бўлишини ёзгач: «Шоир ва драматурглар етим образидан инқилобдан аввал ҳам фойдаланишган эди. Бундай образ билан улар одамлар орасидаги ижтимоий фарқни кўрсатишган. Жумладан, етим образи

Абдулла Қодирий ижодида ҳам учрайди», дейди ва Уста Олим ҳамда Анварларни бунга мисол тариқасида келтиради.

Шунингдек, З.Клайнмихел тадқиқотидан: «Муаллиф Отабек учун шеърятдаги образларга хос нутқни прозага кўчирди: ошиқ касал бўлиб қолади ва оҳ ура бошлайди», «Ота-бола ўртасидагига ўхшаш муносабат (гап Юсуфбек хожи билан Отабек ҳақида - *Б.К.*) на халқ адабиётида, на маснавийда ва на Жўржи Зайдон асарларида кўзга ташланади...». «Бирон шахсга воқеликда мос тушиши мумкин бўлган тасниф ва ўзини тутиш имкониятлари бир неча шахсга бўлиб-бўлиб берилганга ўхшайди» каби эътиборли қарашлар кўп. Муҳими олима ўз талқинларида адибнинг ҳар икки романини ёнма-ён, уйғунликда қиёсий талқин этади ва баъзан халқ оғзаки ижодига ҳам таққослайди. Бу тамойил олиманинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романларининг хотимасига доир қарашларида ҳам ўз ифодасини топди: «Қодирийнинг ҳар икки романи икки ечимга эга. «Ўткан кунлар»да «қора Ҳомид» устидан қозонилган ғалаба эртақларда учрайдиган бахтли ечимни эслатади. Ваҳоланки, бу билан романнинг иккинчи қисми тугаб, учинчи қисми бошланади. Кумуш ва Отабекнинг ўлими бахтсиз ечим бўлса ҳам, у реалистик ечимдир, у эртақларда бўлиши мумкин эмас...

«Меҳробдан чаён» романининг ниҳояси аслида Раънонинг хон саройига келтирилиши билан тугаши керак эди. Унинг отаси тўйга розилик берган. Анвар ўзини четга олган, тўй саруполари аллақачон қабул қилиб олинган. Аммо асарда реал ечим йўқ. Асарга ғаройиб, саргузаштли ҳодисани қўшиш натижасида севишганлар ўша тақдирдан қутилиб қоладилар. Уларнинг мақсади, ўша пайтда аллақачон Россия қўлига ўтган Тошкентга етиб олиш. Бу ерда улар Қўқон хонининг таъқибларидан қўрқмаса ҳам бўлади. Бу иккинчи бахтли хотимага эртақларда учрайдиган ечим сифатида қараш мумкин» (258-бет).

Олима фикрича, Абдулла Қодирийнинг ҳар икки романи ана шундай икки фарқли ечимли. Шуниси эътиборлики, «Меҳробдан чаён» охиридаги эпилог ҳам ечим-хотима учун катта имкониятлар беради.

Зигрид Клайнмихел қаламига мансуб яна бир манба «Die Gestalt des Prosaschriftsteller Abdulla Qadiri im geistigen und kulturellen Leben Uzbekistans» («Ёзувчи Абдулла Қодирийнинг Ўзбекистон маънавий ва маданий ҳаётидаги ўрни») деб номланади. Манба 1990 йил 15-16 июнь кунлари Бамбергда ўтказилган Ўрта Осиёга бағишланган илмий анжумандаги маъруза матни ҳисобланади [7] Бунда олиманинг Абдулла Қодирий шахсиятини, ижодини яхши билиши ўз ифодасини топган. Олима бу ўринда китобидаги фактларни такрорламайди. Янги маълумотлар – Иззат Султоннинг 1988 йилда ёзган «Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»и номли пьесаси, Ҳ.Қодирийнинг 1989 йил «Ёшлик» журналининг 4-7-сонларида эълон этилган «Қодирийнинг сўнги кунлари» хотира қиссасини эслаб ўтади. Тадқиқотчининг куйидаги кузатиши ҳам диққатга лойиқ: «Адабиёт тарихида ёзувчининг (Абдулла Қодирийнинг – *Б.К.*) туғилган йили, насл-насаби, таълим йўли ва бой адабий ижоди ҳақида маълумотлар бор. Ўлими масаласи эса очиқ. Албатта, XIX аср қисман XX асргача бўлган Шарқнинг кўпгина шахсларидагидек, Абдулла Қодирийнинг ҳам туғилган йили номаълум қолган. Ҳали Абдулла Қодирий ҳаётлигидаёқ унинг туғилган йили 1894, 1895, 1896 ва 1897 йил деб берилган. Ҳозирда 1894 йил 10 апрель, деб белгиланди. Худди шунингдек, 1989 йилгача ёзувчи ҳаётининг охири ҳам ноаниқ бўлиб келди. У 1937 йил қамоққа олинди ва унинг излари Тошкент қамоқхонасида йўқолди. Оқлангандан кейин ўлган йили сифатида 1938, 1939 ва 1940 йиллар кўрсатилди. 80-йилларнинг охирига келиб Ҳабибулла Қодирий отасининг 1938 йил 5 октябрда ўлимга ҳукм этилгани ва ҳукм шу куни амалга оширилгани ҳақида маълумот олди» [2].

Дарҳақиқат, Абдулла Қодирийнинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар, хусусан, архив ҳужжатлари асосида ёзилган манбалар адиб ижодининг хориждаги мухлислари эътиборини ҳам ўзига жалб этди.

Олима И.Султон пьесасига тўхталиб, мақоласи охирида пьесада фойдаланилган Абдулла Ориповнинг «Оломонга» (1980) шеърини тўлиқ келтиради. Маълумки, шеър таркибида:

*Суриштирганмидинг Қодирийни ё,
Қалқон бўлганмидинг келганда боло?*

деган сатрлар бор. Олима фикрича, иродасизлик ва лоқайдлик ҳақида жиддий ўйлаш лозим.

Умуман, И.Балдауф, З.Клайнмихел сингари олмониялик олималарнинг Абдулла Қодирий ижодига доир ҳолис илмий қарашлари илмий жамоатчиликка етказилиши адиб ҳақидаги фикрлашув майдонини янада кенгайтиради.

Қисмат ўлароқ Туркияда истиқомат қилган улкан тарихчи олим Заки Валидий Тўғон ўзининг “Буюк турк эли Туркистон ва яқин тарихи” китоби Абдулла Қодирийга тегишли қўйидаги фикрлар ёзади: “Бадиий адабиётда Туркистоннинг мозий ва ҳолига оид романлар ёзилганини эшитдик.... Большевикларнинг бир оз рухсат берган йилларида босилганларидан бири, муҳаррир Абдулла Қодирийнинг уч бўлимдан шаклида нашр қилинган “Ўткан кунлар” номли буюк романидир. Мундарижаси шудир: Қўқон хонлари замонидаги Тошкент ақобирларидан Юсуфбекнинг ўғли Отабек йўлсизлигига қарамасдан бир мирзанинг қизи бўлган Кумуш ойимга, бир қанча мажоралардан кейин уйланади. Айни замонда она ва отасининг талаби билан Тошкент бегларидан Олим понсаднинг қизи Зайнабга ҳам уйланиш мажбурияти остида қолади. Бу кейин кундоши Кумуш ойимни туғадиган асносида заҳарлайди. Отабек ҳам Тошкент валийси тажик Қаноат шоҳ қўшинида русларга қарши урушда (1277-1860) шаҳид бўлади. Асарда Тошкентнинг сўнг тарихи ҳаётидаги оила фожеалари боис мавзу бўлиши билан бирга, у замондаги турли кент турки ва ўзбек зумралари ҳаётига оид гўзал ва тафсилли тасвирлар бор. Тошкент ҳокимлари бўлган Азизбек, Нормуҳаммад қушбеги, Мусулмонқул ва Қаноат шоҳ каби тарихий шахсиятлар, сарт (кент турки) ва қипчоқ қабилар билан низолари, умумий ҳис ила қабилла феодализи руҳларининг мужодаласи баҳс мавзуси этилгандир. Асарнинг бош қаҳрамонлари умуман ватанпарварлардир. Рус истилосига қарши туриб жиддий равишда курашадилар. Қабилла

низоларида ҳам Юсуфбек ва ўғли Отабек ҳоким ва беклар йиғинида умуман миллий манфаатларни муҳофаза қилсалар ҳам, Қўқон хони Худоёрхоннинг сарт ва тожик тарафдорлиги, ўзбек ва қипчоқ зиддиятларини илтизом этиши билан масалага аралашадилар. Отабек ва Кумуш оғимнинг замона адабий мажлисларига ҳам эътибори бор. Мажлисларда чигатой адабиёти ва Ғузулийни ўқийдилар. Мактублари жуда адабийдир. Отабек айна замонда мусикашунос ва аскардир. У Оқмасжиднинг муҳофазида қатнашади” [1]. Заки Валидийнинг “Ўткан кунлар” романига берган баҳоси умуман маъқул. Шарҳда романнинг сюжети қисқача гапириб берган. Тарихчи олимни романдаги тарихий воқелик ва тарихий шахслар қизиқтиради. Асардаги образларга ватанпарвар сифати берилиши жуда ўринли гап. Отабек билан Кумушнинг адабий дидига ҳам тўхталиб, ўз даврига хос бадиий асарлар ўқишлари, ўзаро мактубларининг жуда гўзал экани алоҳида таъкидланади.

1993 йили турк китобхонлари “Ўткан кунлар”ни Аҳсан Ботур таржимасида ўқиди. Шунингдек, Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодига оид энг кейинги тадқиқотлардан бири сифатида туркиялик ёш олим Азиз Мерҳан ёзган «Абдулла Қодирий ва ўзбек романининг туғилиши» китобини кўрсатиш мумкин [8]. Муаллиф Абдулла Қодирийнинг ҳаёт йўлини, қаҳрамонлари табиатини, услубини, шунингдек, адиб ижодига бидирилган муносабатлар тарихини текширади. Ўзбек олимлари, айрим хориж олимларининг эътирофлари тадқиқотчи назаридан четда қолмайди. Муҳими, Абдулла Қодирий ижодини турк ўқувчилари, зиёлиларига таништиришда бу китобнинг аҳамияти катта.

Озарбайжонлик олима Олмос Улвий ўзининг “Ўзбек адабиёти” китобининг Абдулла Қодирий ва Озарбайжон мавзусига алоҳида тўхталади [5;61-76 б.б.]. Бу ўринда ўзбек адабига тегишли маълумотларни қайд қилиш билан бирга “Ўткан кунлар”нинг озарбайжон тилига таржималари юзасидан ҳам маълумот беради. Маълумки, 1928 йили Холид Сайид Хўжаев романи озарбайжон тилига таржима қилган эди. Айна таржимага ўзи сўзбоши ёзиб, Абдулла Қодирийнинг тарихий хизматлари, романнинг қадр-қийматига баҳо

беради. Асарни озарбайжон тилига таржима қилар экан, айрим ўринларини қисқартирганини ҳам айтади. Шу боисдан бўлса керакки, романнинг янги таржимасига зарурат пайдо бўлади. Олмос Улвий маълумотига кўра, “Ўткан кунлар”ни 1960 йили ёзувчи Исҳоқ Иброҳимов озарбайжон тилига қайта таржима қилади [5; 75].

Адабий алоқалар, ўзбек ва туркман адабиётининг ўзаро таъсири юзасидан жиддий тадқиқотлар олиб борган профессор Каримбой Қурамбоев Абдулла Қодирий туркман ёзувчиларининг ҳам, хусусан, маур “Қисмат” романи муаллифи Хидир Деряевнинг севимли устози бўлганига алоҳида урғу беради [3;124-157 б.б.]. К.Қурамбоев китобида Х.Деряевнинг “Қисмат” романи “ёзилиш услуби”, таъсирчанлиги, ўқилиш даражаси жиҳатидан “Ўткан кунлар”га яқин туришига, туркман адаби ўз романини ёзишда Абдулла Қодирий тажрибаларига таянганига урғу беради. XX асрнинг 20-йилларида Тошкентда таълим олган Х.Деряев бу далилни ўзи ҳам эътироф қилади: “Ўзбек романчилигининг асосчиси Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” романлари менда бир умрга унутилмас таъсир қолдирди ва илҳом бағишлади. Шу илҳом таъсири натижасида менда бир фикр туғилди. Туркман халқининг ҳам шундай ўтмиши бор-ку, мен ҳам шу ўтмишдан бир роман ёзсам бўлмайдимми? Шундан кейин менда туркман халқининг ўтмиши ҳақида роман ёзиш истаги кучайди. Абдулла Қодирий романлари таъсирида менда пайдо бўлган бу фикр Тошкентда ўқиб юрган йилларимда ҳам, Ашхободга ишга қайтганимдан кейин ҳам менга тинчлик бермас эди” [3;126]. Х.Деряевнинг ижодий нияти “Қисмат” романи шаклида юзага чиқди. Абдулла Қодирийдан олинган таъсир ва илҳом туркман ёзувчисининг ижод лабораториясида сайқал топиб, ўзига хос индивидуаллик касб этди.

Абдулла Қодирийнинг таржима қилинган ижод мевалари турли миллат ўқувчиларининг, шунингдек, дунёнинг турли тарафларида истиқомат қилаётган ўзбекларнинг севимли китобидир. “Ўткан кунлар” романи 2017 йил кузида Афғонистоннинг “Карвон” нашриётида эски ўзбек ёзувчида босилиб чиқди. Романи араб имлосига афғонистонлик журналист, ижодкор ва таржимон

Муҳаммад Ҳасан Тўлқин ўгирган. Муҳими, эндиликда афғонистонлик ўзбеклар Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”дек бебаҳо бир асаридан баҳраманд бўладилар. Муҳаммад Ҳасан Тўлқин “Бу роман, ҳақиқатан, менда жуда катта таассурот қолдирди. Буни тилда ифодалаб бера олмайман. Кимки “Ўткан кунлар” романини ўқиса, ўзбек тилининг қанчалик бадиий жиҳатдан кучли, бақувват эканини кейин сезиб олади... Мен бу романни бир марта эмас, ўн марта ўқиганман. Бу роман бадиий нуқтаи назардан, Абдулла Қодирийнинг қалами нақадар ўткир эканини кўрсатади, ўз қаҳрамонларининг ҳар бирини қандай қилиб қаламда ифодалагани, уларга қанчалик кучли тасвир бергани, ҳақиқатан, одамни лол қолдиради”, деган фикрлари ҳам орадан сал кам бир асрлик вақт ўтганига қарамай адибнинг дурдона романи ҳамон ўз ўқувчисини ҳаяжонга солиб келаётганини кўрсатади. Абдулла Қодирий ҳаёти тўғрисида “Жинлар базми ёхуд Катта ўйин” номли роман ёзган Абдулҳамид Исмоил “Ўткан кунлар”нинг араб имлосида нашр бўлганига: “Буюк ёзувчимиз Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлари” Афғонистонда ўзбек тилида чоп этилибди деган хабар баримизни бағоят қувонтиради. Бу нафақат афғон ўзбекларига, балки арабча имлода ўқийдиган барча туркийзабон ўқувчиларга – Қашғардан тортиб то Саудия Арабистонига қадар – ажойиб тортиқдир...”, деб муносабат билдиради.

Умуман олганда, Абдулла Қодирий асарларининг дунё бўйлаб тарқалиш жараёнлари, таржима, тадқиқ ва талқинлари ХХІ асрда ҳам давом этмоқда... Хориж олимлари Абдулла Қодирий асарларини турли аспектларда ўрганар экан, албатта, баъзи тарихий мақолаларда тузумлараро ғоявий кураш таъсири, айримларида ўта субъектлашув ҳолатлари кузатилади. Шунингдек, Абдулла Қодирий ижодини иккинчи бир миллат ёзувчилари ижодига қиёсан ҳолис ўрганган ёки жаҳон адабиётшунослиги методлари контекстида ўринли талқин этган олимлар ҳам бўлди. Қодирийшунослик тарихидаги бу омиллар, биринчидан, ўзбек адабиёти, хусусан, Абдулла Қодирий ижодини дунё адабий жамоатчилигига етарлича таништиради; иккинчидан, нафақат мумтоз ўзбек адабиёти дурдоналари, балки ХХ асрнинг истеъдодли адибларининг ҳам жаҳоннинг машҳур

ижодкорлари қаторида ўз ўрни борлигини билдиради. Бу ҳақиқатни бошқаларга теранроқ англатиш учун ўзбек адабиёти намуналари кенг миқёсда дунёга чиқиши ва ўзбек зиёлиси бу йўлда чин фидойи бўлиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Заки Валидий Тўғон. Буюк турк эли Туркистон ва яқин тарихи. (2-нашри). – Истанбул, 1981. – 508-509 б.
2. Клайнмихел 3. Ёзувчи Абдулла Қодирийнинг Ўзбекистон маънавий ва маданий ҳаётидаги ўрни. – Berlin: Bamberg Mittelasiestudien, 1994.
3. Қурамбоев К. Адабий таъсирдан ўзига хосликка (Абдулла Қодирий ва Хидир Деряев) / Адабий жараён, ижод масъулияти, адабий алоқалар. – Тошкент: Чўлпон, 2009. – 124-157 б.
4. Норматов У. Обид кетмон ҳақиқати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1989. ноябрь.
5. Олмос Улви. Абдулла Қодирий ва Озарбайжон / Ўзбек адабиёти. – Боку: Илм ва таҳсил, 2016. – 61-76 б.
6. Kleinmichel Sigrid. Aufbruch aus orientalischen Dichtungstraditionen. Studien zur Usbekischen Dramatik und Prosa zwischen 1910 und 1934. 1993. Wiesbaden. F. 201.
7. Bomberg Mittelasiestudien. Berlin. 1994. f.153-168.
8. Aziz Merhan. Abdulla Qodiriy ve Ozbek Romaninin Dogusu. Ankara. Grafiktr. 2008. 272 s.